

**ТАТЯНА СЛОВОВА, ВЛАДЕТЕЛ И АДМИНИСТРАЦИЯ
В РАННОСРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ.
ФИЛОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ. СОФИЯ, „ПАМ
ПЪБЛИШИНГ КЪМПАНИ ООД“, 2010, 342 С. //
ISBN 978-954-92526-5-1**

Когато човек, изкушен в историята и културата на ранносредновековна България, види заглавието на книгата на проф. Татяна Славова, вероятно би се запитал нещо от рода на: „Защо е необходимо още едно изследване по темата за титлите и администрирането на ранносредновековна България, след като през последните три десетилетия са се появили вече няколко такива книги, с автори Иван Венедиков, Георги Бакалов, Цветелин Степанов, Георги Н. Николов, Рашо Рашев?“¹¹. И вероятно ще погледне с недоверие. Но ще сбърка.

Най-малкото по две причини. На първо място, понеже

¹ Венедиков, Ив. *Военното и административното устройство на България през IX-X в.* С., 1979; Бакалов, Г. *Средновековният български владетел (Титулатура и инсигнии)*. С., 1985 (2-ро изд., 1995); Степанов, Цв. *Власт и авторитет в ранносредновековна България*. С., 1999; Николов, Г.Н. *Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България (края на VII – началото на XI в.)*. С., 2005; Рашев, Р. *Българската езическа култура VII-IX век*. С., 2008.

гореизброените изследователи са историци (а някои от тях – още и археолози или културолози), а Т. Славова е професионален езиковед (Разбира се, тази тясна специализация води понякога и до известни ограничения в изводите, но пък авторката съвсем коректно е посочила в заглавието, че става дума за *филологическите аспекти* на темата „владетел и администрация“). На второ място, защото Т. Славова предлага не само едно изключително скрупулъзно проучване на всички известни до момента титли, техните генетични корени и възможните или реалните насоки в развитието им в България до началото на XI в., но и посочва от кои точно източници (и то от най-различни жанрове!) е почерпена информацията, отчитайки историческите (и някои други важни) контексти.

Съдържанието на книгата изглежда по следния начин: Увод, пет глави, Източници, Съкращения, Списък на цитираните заглавия и кратко Резюме на английски език. Още в Увода авторката заявява за своя цел коментирането на над 60 титли от ранносредновековна България (на владетели, на престолонаследника, както и „съсловни“ и „длъжностни“), а така също и

„конфигурации от титли и почетни звания“, на базата най-вече на етимологически анализ (стр. 7). Пак в уводната част тя твърди, че „с малки изключения във вида, в който са познати..., множеството (пра)български съсловни и длъжностни титли не се срещат в други езици и паметници, което очертава тяхната самобитност“ (стр. 8-9). Друга нейна цел е да обърне специално внимание и на процесите на славянизация на някои от титлите, славянизация, настъпила след покръстването на българите през 860-те г., както и върху проблема за византийските по произход титли, които са били известни на българите, а някои от тях даже са съществували за определен период в рамките на българската държава (например *кесар, кандидат, стратег, комес*).

Първата глава на изследването е посветена на различните титули и длъжности в ранносредновековна България, като е отделено място на кавхана, боилите, багаините, на „почетното звание“ багатур, на колобрите, тарканите, жупаните, на копана, имника, крона, маготина, чигота, самчия, на т.нар. *(il) tabare*, който тя въвежда като нов термин-титла на началника на владетелската канцелария, на специалната група „хранени хора“ на

владетеля, които са определени от Т. Славова като „негови приемни синове“, на войниците от стражата на владетеля, на виночерпеца на последния, на провинциалните управители, наричани от IX в. по византийски (а може би и по западноевропейски, франкски по същество?) маниер *comes* и т.н., както и на „други гръцки титли“. Втората глава се занимава с различните „длъжности“ и „достойнства“ в България, като се анализира структурата на титулната практика, съсловието на боилите и това на багаините, придворните на владетеля, централната администрация и тази в провинцията, както и „почетни достойнства за привилегии“. Третата глава е озаглавена „Титулт на българския владетел“, като в първия ѝ дял (титулатурата до Покръстването) са разгледани важните въпроси за оригиналната (пра)българска титла *kanasybigi*, за титулната практика, представяна от различните византийски извори, за титулуването в старобългарски преводни и оригинални паметници, както и за титлите на владетеля в латинските извори. Анализът във втория дял пък се съсредоточава върху титлите на владетелите Борис-Михаил, Симеон, Петър, Борис II, Самуил и неговите приемници на трона до окончателното

падане на България под византийска власт през 1018 г. Отделна, четвърта по ред, глава е посветена на титлата на българския престолонаследник, а петата глава се занимава с титлите от гледна точка на техния произход („прабългарски титли с алтайско (тюркско) потекло“, „прабългарски титли-заемки в тюркски“, „прабългарски титли с повече от една възможна етимология“, такива, които може би са директно заети от ромеи и араби); последният дял на тази пета глава е посветен на процесите на славянизация в титулатурата.

Ето някои от главните изводи на проф. Т. Славова, с които е трудно да не се съгласим: 1) титлите показват най-вече два източника на формиране-и-заемки, индоирански (сигурни: *kanasybigi*, *багаин*, *сетит*, *багатур*, *друг*, *tabare*, *бори*, *tikeinos*, *крон*, и възможни: *колобър*, *кавхан*, *копан*) и алтайски (тюркски) (*боил*, *ичиргу*, *самписис/самчии*, *маготин*, *чигат/чигот*, *бири*, (д)зера, *олгу*, *кулу/калу/кълу*, *юк*, *имник/миник*, *чъванчии*, *пиле*, *ир*, и несигурната съставка *il*, като част от *tabare*), като отделни, но далеч по-малобройни етимологии отвеждат към възможни китайски (*жупан*, *таркан*, и предположително *tikeinos*?) или жуан-жуански корени;

2) допустимо е според авторката някои титли (*кавхан, колобър, копан*) да имат повече от една етимология (стр. 284-285); 3) същевременно тя приема, че „редица прабългарски титли с алтайски или тюркски паралели се отличават с дълбока древност, тъй като са съществували и в предтюркско време и могат да се разглеждат като заемки в алтайските езици. Подобни титули не се етимологизират на тюркска почва...”, т.е. някои от титлите в България са „с предполагаемо иранско и тохарско потекло” (стр. 276-277); 4) използвайки статистическия подход, тя подчертава, че повече на брой (16) са титлите или съставките, наследени от алтайската (тюркската) титулна практика, докато ранните (индо)ирански и/или китайски титули, заети от тюрките, са 13 на брой; най-висшата титла у древните българи, етимологизирана на алтайска почва, е *ичиргубоил*, третият поранг в държавата човек; същевременно оригиналните титли на владетеля и на престолонаследника в България се етимологизират на базата на индоирански и китайски източници (стр. 286); 5) единствената сигурна гръцка титла в България през IX–XI в. е *comes*, „комит”, т.е. областен управител, докато титлите *кандидат* и *стратег* не са станали част

от българската административна система (стр. 153, 158, 288); 6) в титулната практика на българите има „различни езикови наслоения“, като „едновременно присъстват тюркски, алтайски, индоирански (вкл. и тохарски), китайски по произход титли“ и този факт говори за „етническата нееднородност“ на древните българи; това се наблюдава особено ясно при някои дву- и трисъставни титли, където „техните съставки (в рамките на една и съща титла) са с етимологии, отвеждащи към различни езикови семейства и групи“, напр. при *канартикин*, *кана боила колоброс*, *ичиргу багаин* и др. (стр. 287-288); 7) „в количествено отношение лек превес имат титлите или съставките от титли, наследени от алтайските езици“, но с оглед статута (високопоставеността в йерархията на титлите), както и в ролята на компонент в многосъставните титли, „доминират изконно нетюркските титли (индоирански, китайски)“ (стр. 289); 8) „все още остава открит въпросът дали цар Петър официално се е наричал самодържец“ (стр. 259); 9) славянизацията на (пра)българските титли протича на равнище морфология и семантика, както и на лексикално ниво, но славянски титли в държавното устройство на България не се срещат

дори и след християнизацията (стр. 296-298).

Тези, а и други положителни (освен посочените още в началото на рецензията) страни бих искал да открия в тази полезна и ерудирано написана книга. Освен това нека подчертая, че Т. Славова използва наши широко и най-новите достижения на сфрагистиката, особено при разчитането и етимологизацията на титлата на престолонаследника и на владетелите след християнизацията. Тя въвежда за пръв път и три нови (пра)български титли. Изяснява етимологично и съставките в редица титли, уточнявайки по този начин службите на някои от сановниците. Специално отбелязване заслужава много сериозното внимание, което авторката отделя на института „хранени хора“ при Омуртаг и Маламир, като предлага на места много фини нюансировки в смисъла, придаван на това достойнство (вж. спец. стр. 129-142).

Разбира се, налице са и отделни слабости и възможни възражения към някои интерпретации и изводи в текста, както и пропуски на важни контекстуализиращи съчинения. Авторката не използва например книгата на Георги Атанасов от 1999 г. („Инсигниите на средновековните български владетели. Корони.

Скиптри. Сфери. Оръжия. Костюми. Накити". Плевен), най-пълното изследване до момента в България по този проблем, а както е добре известно, през Средните векове знаците на властта винаги са вървели „ръка за ръка“ с титулатурата и взаимно са се допълвали. От вниманието ѝ е убягнала и книгата на Веселина Вачкова за княз/цар Симеон от 2005 г. („Симеон Велики. Пътят към короната на *Запада*". София), която би допълнила сполучливо тезата на Т. Славова (стр. 249-250), че „царският титул, присвоен от Симеон през 913 г., по-скоро е бил без етноним“, т.е. че добре образованият Симеон е търсил алюзии с далеч по-старите, късноантични концепции за двуединната Римска империя, поделена на *Изток* и *Запад*, но управлявана от равнопоставени императори, като по този начин е декларирал идеологически представата за България като *Запада* на християнското царство, самия себе си – като равнопоставен на константинополския василевс, а българите – като *новия избран имперски народ*. Последното е експлицитно заявено, както и самата авторка справедливо отбелязва, при сина му цар Петър (927-ум. 970), когато се появяват печати и други източници, в които изрично се маркира българският

етноним редом до царската титла на Петър (стр. 252-253, 255-257). Към пропуските ще отчета и отсъствието на такова своего рода магистрално изследване като това на Питър Голдън от 1992 г. ('An Introduction to the History of the Turkic Peoples'. Wiesbaden).

Към слабостите ще причисля това, че на места в текста се срещат доста повторения на изказани вече твърдения, което се дължи навярно на така избраната от Т. Славова структура на книгата, както и някои *типоси*, например на стр. 255, където смъртта на съпругата на българския цар Петър, царица Мария, е датирана към 862/863 г. За мен остава малко изненадващ и фактът, че книгата започва не с анализ на владетелската титулатура (все пак почти всичко в предмодерните общества „се върти“ около владетеля, тъй като той е на върха на йерархичната пирамида и олицетворява „реда“ в обществото и държавата), а с по-нисшите титли и длъжности. На места се срещат и грешки, например на стр. 212, където вместо Бугут се появява „Бугута“ и Първата тюркская династия е датирана към 712-716 г., както и в бел. 149 на стр. 134, където вместо коректното Папак е изписано Папака (*sic*). Не е ясно и откъде се

черпи информация за „непосредствен контакт с арабите“ при Кубрат в средата на VII в. (*sic*), което тя допуска за първото (в стриктно хронологичен план) възможно пряко заимстване на титлата „амир“/„емир“ от арабите, защото, според нея, титлата *amiros* у (пра)българите е с арабско потекло (стр. 200, 290-291). Историческите свидетелства маркират военни стълкновения на арабите с хазарите в дн. Азербайджан и южните райони на Дагестан, евентуално и с аланите в средния дял на Централен Кавказ, но едва ли Кубратова България, простираща се на юг само до долното течение на р. Кубан, е била достигната от арабските армии. Също проблематично остава твърдението ѝ за съвладетелски институт в България в лицето на *кавхана* (стр. 284 сл.), теза, застъпвана впрочем от редица други автори в България. Струва ми се, че последният може да е бил понякога съуправител на кана, но не и съвладетел, защото по традиция на степна Евразия поне от скитско време владетелят/канът винаги е от „царския род“/„царското племе“, докато *кавханите* са очевидно от основните – но все пак нецарски – родове на т.нар. в България велики боили. Паралелите с Хазария, т.е.

наличие на съвладетелски институт там най-рано от края на VIII и до X в., могат да се окажат подвеждащи. Все още остава съмнителна поддържаната и от авторката (стр. 56-57, 279) стара етимологична интерпретация на (пра)българската титла *сетит* (в добавка към *багаин* – вж. изданието на В. Бешевлиев от 1992 г., под № 49) като аналог на известната от тюркските Орхонски надписи титла „шад“, тъй като, на първо място, последната обозначава третата – след кагана и ябгу (кагана) – рангова титла в Тюркския хаганат, запазена по традиция за най-близкото родствено обкръжение на върховния владетел; за сравнение, в нашите надписи върху камък иде реч за пояснение към по-ниско стоящото от боилите съсловие на т.нар. *багаини*, т.е. за хора, които изобщо не влизат в най-близкото кръвнородствено обкръжение на владетеля; на второ място, защото факт е, че шадовете в Тюркските хаганати са командвали цели армии, което не се среща у българите, и най-накрая – все още в България не е открит нито надпис, нито някакъв друг източник, който да засвидетелства наличието на тюркската (но с древни ирански корени) титла „шад“. Очевидно този проблем все още не може да се смята за дефинитивно

разрешен. И не на последно място, виждат се някои неточности и пропуски в изписването на заглавия на цитирани книги и статии.

В заключение, книгата на проф. Т. Славова несъмнено е едно солидно научно изследване на титулатурата на Първото Българско царство. То обещава да се превърне в истински *Vademecum* за бъдещите изследователи. Неиде пряко (стр. 287 и др.), а на места по косвен път то потвърждава тезите, защитавани най-последователно през последните 15-16 години в поредица изследвания (и то осъществени на базата на най-разнообразен материал и свидетелства: археологически, фолклорен, от областта на религиите, езиковедски и т.н.) от покойния Рашо

Рашев²² и от автора на тази рецензия³³, а именно, че в

2 ■ Без претенции за абсолютна пълнота, вж. Рашев, Р. За произхода на прабългарите. – В: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. (В чест на професор Веселин Бешевлиев)*. В. Търново, 1993, 23-34; Същият. Две групи прабългари и две прабългарски култури. – В: *Историко-археологически изследвания в памет на проф. Станчо Ваклинов*. В. Търново, 1994, 29-34; Същият. *Прабългарите през V–VII век*. В. Търново, 2000 (4-то доп. изд., 2007); Същият. *Прабългарите и българското ханство на Дунав*. С., 2001; Същият. *Българската езическа култура VII–IX век*.

3 ■ Вж. например Степанов, Цв. *Власт и авторитет...*; Същият. *Средновековните българи: Нови факти, интерпретации, хипотези. Сборник*. С., 2000; Същият. *Българите от най-древни времена до втората половина на VII в.* – В: *История на българите от древността до края на XVI век*. Под редакцията на Г. Бакалов. С., 2003, 11-94; Същият. *История vs псевдонаука. Древнобългарски етюди*. С., 2008; Същият. *Болгарские, аварские и хазарские*

периода IV–IX в. в основата на българската етногенеза най-важна роля играят два главни компонента: ираноезичен (от групи, говорещи източни и северни ирански диалекти, наследници на индоиранците от II–I хил. пр. Хр.) и алтайскоезичен (тюркоезичен). От гледна точка на хронологията, първият е доказано по-старият пласт. Вторият компонент засилва своето влияние очевидно след 460-те г. (с идването западно от Каспийско море на т.нар. огурски племена) и особено след третата четвърт на VI в. (във връзка с господството на тюрките от Западния/Първи Тюркски каганат над обширни пространства от западния дял на степна Евразия и прилежащите южно от нея региони) и най-вече като последица от разпада на Аварския каганат (след първото десетилетие на IX век), когато в българската държава се вливат и немало бивши поданици на аварите (кутригури/кутигури); тогава и самата българска държава започва да се „модернизира“, поемайки наследството

*аристократическите имена в епоху ранного средновековья (К вопросу о скифско-сарматском и алтайском наследстве в Центральной и Восточной Европе). – Анамнеза, бр. 1, 2010 (№. 11), 29-46, online at <<http://www.anamnesis.info>> (01.10.2010, 19:16); Stepanov, Ts., The Bulgar title ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΓΙ: Reconstructing the notions of divine kingship in Bulgaria, AD 822-836. – *Early Medieval Europe*, Vol. 10, 2001, Nr. 1, 1-19.*

на „степната империя“ в този дял на Европа, но вече съобразено донякъде и с многобройното християнско (и бивше ромейско) население, включено в българските граници след началото на IX в. Така тази ситуация, създадена се след първите десетилетия на IX в., задълго ще налага на българите съобразяване с едно „двойно наследство“, изискващо и двойна легитимация⁴⁴, това на „степната империя“ и на ромейския *таксис*. И това двойно наследство несъмнено ще даде своето отражение както върху титлите в България, така и върху административната система на княжеството/царството.

Доц. Цветелин Степанов

4 ⁴⁴Вж. повече у Степанов, Цв. Защо българите „изискват своето“ и „не дават чуждото“ или за дългия път от „степната империя“ до християнското Царство. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 4. Част 2. (Доклади от Петата Международната среща „Прабългарите и техните съседни през V–X в.“, Варна, април 2004)*. С., 2007, 197-204; Stepanov, Ts. From 'Steppe' to Christian Empire and Back: Bulgaria between 800 and 1100. – In: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*. Ed. by F. Curta, with the assistance of R. Kovalev. Leiden/Boston, 2008, 363-377.